

Agricultural Water Resource Management in the Quran with Emphasis on the Statements of Imam Khamenei *

Seyyed Mohammad Alavi Zadeh*

Abstract

This study employs a descriptive-analytical method to examine the epistemological view of the Qur'an as a source of knowledge, particularly in the context of scientific and human sciences. Within this paradigm, the Qur'an is perceived not only as a book of guidance but also as a repository of empirical and intellectual knowledge. Tantawi Jawhari is recognized as a prominent advocate of this perspective. The primary objective of this research is to critically assess Tantawi's approach in light of Qur'anic logic and principles. To clarify the theoretical foundations, the study first outlines the arguments of both proponents and opponents of the scientific exegesis of the Qur'an. The findings reveal that Tantawi's perspective on scientific interpretation encompasses three major dimensions: (1) Theoretical foundations, including the Qur'an's correspondence with nature, the universal scope of its message, its focus on cosmic and human signs (*ayat al-āfāq wa al-anfus*), and its comprehensive explanatory power. However, these elements, while notable, do not intrinsically establish the Qur'an as a source of scientific knowledge. (2) In terms of substantiation, Tantawi provides arguments to justify the Qur'an as a source of sciences; yet, upon critical examination, these arguments appear insufficient and incomplete. (3) The third dimension involves the practical implications of this interpretive method, which, according to this study, leads to problematic consequences such as subjective interpretation (*tafsir bi al-ra'y*), undermining the Qur'an's intended purpose. In conclusion, the Qur'an's primary mission is to guide and nurture humanity on ethical and spiritual grounds. The inclusion of scientific theories and empirical knowledge does not constitute a core objective of the Qur'an. As such, attributing specific scientific interpretations to Qur'anic verses risks deviating from the essence of divine revelation

Keywords: Management, Water Resources, Agriculture, Imam Khamenei.

---

*. Received: ۱۲/۱۱/۱۴۰۳ SH (۳۱/۰۱/۲۰۲۵ CE) and Accepted: ۰۲/۰۳/۱۴۰۴ SH (۲۳/۰۵/۲۰۲۵ CE).

*. PhD Student in Quran and Educational Sciences, Al-Mustafa International University:
alavizade@mail.ir

مدیریت منابع آب کشاورزی در قرآن با تأکید بر بیانات امام خامنه‌ای*

سید محمد علوی‌زاده*

چکیده

سه چهارم سطح زمین را آب پوشانده و نقش مهمی در تعدیل دما و تلطیف آب و هوا دارد. حدود ۷۰ درصد بدن انسان از آب تشکیل شده و هر فرد روزانه بین یک تا هشت لیتر آب نیاز دارد. گیاهان و حیوانات نیز برای ادامه حیات به آب وابسته‌اند؛ از این رو آب ماده اصلی تولید غذاست و هر کشوری برای توسعه کشاورزی، تولید غذا و پیشرفت صنعتی به آن نیاز اساسی دارد. با این حال، کمبود منابع آب شیرین و افزایش خشک‌سالی‌ها موجب شده بسیاری از مناطق دنیا با بحران کم‌آبی روبه‌رو شوند. در نگاه اسلام، آب نعمتی الهی و مایه رحمت و برکت است که خداوند برای تداوم حیات موجودات و پاکی انسان‌ها نازل کرده است. رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز همواره بر اهمیت حفظ منابع آبی، مدیریت صحیح و استفاده بهینه از آن تأکید کرده و راهکارهای سازنده‌ای ارائه داده‌اند. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه منابع کتابخانه‌ای، به بررسی راهکارهای قرآن، روایات و توصیه‌های امام خامنه‌ای درباره مدیریت منابع آب می‌پردازد. نتایج نشان می‌دهد مدیریت صحیح آب نیازمند بهره‌گیری از متخصصان متعهد، تلاش جهادی، مکانیزاسیون، به‌کارگیری روش‌های علمی و نوین، جلوگیری از اسراف، استفاده درست از منابع زیرزمینی و توجه به کشت دیم و بهره‌گیری مستقیم از آب باران است.

واژگان کلیدی: مدیریت، منابع آبی، کشاورزی، امام خامنه‌ای.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۲ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۴/۰۳/۰۲
* دانشجوی دکتری رشته قرآن و علوم (گرایش روانشناسی)، جامعه المصطفی، قم، ایران: alavizade@mail.ir

مقدمه

کشاورزی به معنای کشت، زراعت، برزگری (دهخدا، ۱۳۹۰، ج ۲: ۲۲۸۰) و فلاح (نفیسی و فروغی، بی تا: ج ۴: ۲۸۰۲) یکی از مهم‌ترین منابع غذایی بشر است که توسعه و رونق آن موجب امنیت غذایی بشر است. اهمیت غذا بر کسی پوشیده نیست چراکه فقدان آن به معنای نابودی بشریت و نسل انسان است. (بقره: ۲۰۵)، بنابراین، تأمین آن از نظر عقلی و نقلی مهم‌ترین دغدغه هر فرد، جامعه و حکومتی می‌باشد. از این رو از نظر قرآن کشاورزی موجب امنیت غذایی و تأمین نیازهای بدنی بشر (یونس: ۲۴؛ نحل: ۱۰ و ۱۱؛ طه: ۵۳ و ۵۴؛ سجده: ۲۷) و همچنین موجب امنیت دامداری می‌شود که تأمین‌کننده بخشی دیگر از نیازهای غذایی بشر است (یونس: ۲۴؛ طه: ۵۳ و ۵۴؛ سجده: ۲۷؛ عیس: ۳۱ و ۳۲؛ نحل: ۶۶) و همچنین موجب تأمین وسایل آسایشی مانند لباس، ظروف و اثاث خانه و لباس (نحل: ۸۰) و نیز موجب تأمین وسایل تزیینی، آرایشی و آرامش است که باعث شادی روان آدمی و سرور اوست (آل عمران: ۱۴) همچنین از نظر قرآن، رشد گیاهان و سرسبزی مزارع باعث ایجاد زیبایی می‌شود چراکه بوستان، گلستان، پالیز، جالیز و مزارع سرسبز محیطی زیبا و سرور آفرین و بهجت‌زا برای انسان فراهم می‌آورد (یونس: ۲۴) که دیدن آن‌ها موجب شگفتی و عامل شادی و سرور انسان است که باز به حوزه آرامشی انسان مربوط است (فتح: ۲۹)؛ یعنی کشاورزی به‌طور مستقیم نه تنها تأمین‌کننده غذای بدن، بلکه غذای روان آدمی است و موجب آرامش و سرور انسان می‌شود. برای توسعه کشاورزی در جامعه و ایجاد ثبات برای ملت و دولت، باید به عوامل توسعه آن توجه ویژه داشت. اولین و اصلی‌ترین عامل توسعه کشاورزی آب و مدیریت آن برای رسیدن به بهره‌وری بهتر است چراکه هر موجود زنده‌ای در زمین از جمله همه گیاهان و حیوانات از آب آفریده شده است و برای بقا به آن نیاز دارد: «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلِّ شَيْءٍ حَيٍّ؛ همه چیز را از آب زنده گردانیدیم» (انبیا: ۳۰) در بسیاری از آیات قرآن به نقش اساسی آب در

روتق و توسعه کشاورزی اشاره شده است. مثلاً خداوند متعال مایه رویش همه گیاهان و نباتات را آب بارانی معرفی می‌کند که آن را از آسمان نازل می‌کند (انعام: ۹۹) و از آن گیاهان انسان‌ها و دام‌ها تغذیه می‌کنند: «إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالْأَنْعَامُ» (یونس: ۲۴) بنابراین آبی که از آسمان نازل می‌شود، مهم‌ترین عامل برای کشت و زرع است از این رو لازم است که بشر به فکر حفاظت از آب باران و مهار آن باشد چراکه آب باران است که باعث ایجاد رودخانه‌ها، نهرها و چشمه‌ها و انباشته شدن سفره‌های زیرزمینی و تأمین آب شیرین و دلپذیر برای انسان و سایر موجودات زنده می‌شود؛ مخصوصاً در شرایط فعلی که «مسئله آب در آینده خیلی نزدیکی به مسئله‌ی مهم‌تری در سطح دنیا تبدیل خواهد شد.» (بیانات در دیدار جمعی از نخبگان و استعدادهای برتر علمی کشور، <https://khl.ink/f/49011,26/08/1400>)

درباره لزوم مدیریت منابع آبی در شرایط کم‌آبی امام خامنه‌ای می‌فرماید: «گفته می‌شود آب کم داریم و البته درست است؛ اما به تجربه دانسته شده است که با آب کم هم - همراه با صرفه‌جویی و روش‌های علمی - می‌شود زمین را آباد کرد. ما اگر تلاش کنیم؛ اگر از روش‌های علمی استفاده کنیم و مدیریت درست را به کار ببریم، با همین میزان موجودی آبی که در ایران داریم، می‌توانیم این سرزمین وسیع را یکپارچه پوشش گیاهی دهیم.... ما باید بتوانیم با برنامه‌ریزی‌های دقیق، با مدیریت قوی و با اصرار و جدیت در کار، خودمان را از تضییع خسارت‌بار منابع حیاتی و طبیعی - مانند درخت و آب‌وخاک - نجات دهیم.» (بیانات پس از بازدید از مؤسسه تحقیقات جنگل‌ها و مراتع، ۱۴/۱۲/۱۳۷۷، <https://khl.ink/f/2932>)

از این رو، این پژوهش با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و با روش توصیفی و تحلیلی، به دنبال معرفی و تبیین راهکارهای پیشنهادی قرآن و همچنین توصیه‌های امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

در خصوص مدیریت صحیح منابع آب کشاورزی و استفاده بهینه از آن است. بنابراین در مقاله پس از بیان اهمیت کشاورزی و مدیریت منابع آبی به آیاتی که مرتبط با مدیریت منابع آبی است می‌پردازیم از جمله آیاتی که بر نقش مهم نیروی انسانی (تخصص و تعهد)، تلاش جهادی، مکانیزاسیون و استفاده از روش‌های علمی و جدید، جلوگیری از اسراف و کشت دیم و استفاده مستقیم از باران تأکید دارند.

نوآوری این مقاله از این جهت است که در عین بین‌رشته‌ای بودن (علوم کشاورزی، آبخیزداری، محیط‌زیست و تفسیر قرآن)، به موارد متعددی از مصادیق و راهکارهای مدیریت منابع آبی در قرآن می‌پردازد و راهکارها و پیشنهادها را امام خامنه‌ای درباره مدیریت منابع آبی را بر آن مصادیق تطبیق می‌نماید.

مفهوم شناسی

واژگانی که در این تحقیق کلید اصلی بحث است باید نخست تعریف شود تا مقصود اصلی از آن‌ها، روشن شود.

۱- آب

مایعی شفاف بی‌مزه و بی‌بوی که به صورت باران و برف از ابر می‌بارد یا بر اثر ذوب شدن برف و یخ به وجود می‌آید و در رودها و چشمه‌ها و دریاچه‌ها و دریاها و اقیانوس‌ها وجود دارد. قدما آن را یکی از چهار عنصر (به همراه باد و خاک و آتش) می‌دانستند. (دهخدا، ۱۳۹۰: ج ۱: ۳) معادل عربی آب واژه «ماء» که اصل آن «موه» است زیرا جمعش «أَمْوَاه و میاه» است و تصغیرش «مُویَه» که حرف «ه» حذف و قلب به واو شده است (ابن فارس، ۱۴۰۴: ج ۵: ۲۸۶؛ فیروزآبادی، ۱۹۹۵: ج ۴: ۳۰۹؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۷۸۴).

در قرآن کریم ۶۳ بار به مناسبت‌های مختلف واژه ماء اشاره شده است. مثلاً در قرآن آمده است که آب مایه برکت است (ق/۹) و عرش خداوند بر روی آن (هود/۷) قرار دارد. حیات همه موجودات در گرو آب است (فرقان/۵۴؛ نور/۴۵؛ انبیاء/۳۰) و نیز درباره نقش‌های مختلف آن در زمین از جمله احیای زمین (بقره: ۱۶۴)، سرسبزی طبیعت (اعراف/۵۷)، رویش گیاهان و میوه‌های رنگارنگ (فاطر: ۲۷)، پیدایش مراتع، مزارع و باغ‌ها با انواع درختان و میوه‌های مختلف (نازعات/۳۳ و نحل/۱۱) صحبت شده است. همچنین به فرود آمدن آب بر کوه‌های مرتفع و تأمین آب آشامیدنی، (مرسلات/۲۷) ایجاد نهرها و رودهای بزرگ و تسخیر آب دریا برای انسان (نحل/۱۲، ۱۴) نیز اشاره شده است. همچنین در قرآن به منابع و مخازن آب مانند دریاها، آسمان، کوه‌ها، نهرها، (رعد/۳) چشمه‌ها و چاه‌ها اشاره شده است.

کریم در همه این آیات، ذهن انسان را از توجه به علل و عوامل مادی تأمین آب منحرف کرده و بر عامل اصلی تأمین آن یعنی خداوند متعال متمرکز شده است.

همچنین آیات متعددی با کلمات کلیدی مختلف مثل «عین» (چشمه) (غاشیة/۱۲؛ رحمان/۴۷؛ ۵۰؛ ۶۲؛ ۶۶) و «نهر» (رعد/۳۵؛ عنکبوت/۵۸؛ زمر/۲۰؛ یونس/۹) یا «ماء» (محمد/۱۵) نیز از وجود آب در آخرت به‌عنوان یکی از نعمت‌های بهشت خبر داده است و آن را بر جهنمیان حرام نموده است (اعراف/۵۰) و در عوض آن‌ها از چشمه‌هایی که در نهایت حرارت هستند؛ «مِنْ عَيْنٍ آتِيَةٍ» (غاشیة: ۵) و با آب‌هایی جو‌شان؛ «مَاءٌ حَمِيمًا» یا مانند فلز گداخته؛ «مَاءٌ كَالْمُهْلِ» (کَهِف/۲۹) نشانده می‌شوند.

در این مقاله مقصود ما از مدیریت منابع آب بر آب شیرین متمرکز است چراکه آب شیرین یک منبع محدود است و به‌طور نابرابر در سطح جهانی و حتی محلی توزیع شده و توسط مردم، صنعت، کشاورزی، طبیعت و غیره مصرف می‌شود.

۲. مدیریت

مدیریت مشتق ثلاثی مزید باب افعال از ماده «دور» است. در لغت فارسی به معنی مصدری مدیر بودن، لیاقت اداره جایی را داشتن، قدرت اداره جایی یا مراسمی را به خوبی داشتن (دهخدا، ۱۳۹۰: ج ۲: ۲۶۵۰) اما این واژه در زبان عربی جدید به معنی منطقه یا گروهی است که در رأس آن مدیری قرار دارد (نجار و دیگران، ۱۹۸۹، ج ۱: ۳۰۳) که معادل فارسی آن واژه «اداره» است. و مدیر کسی که مسئول رسیدگی به یک موضوع است (شرتونی، ۱۳۷۴: ج ۲: ۲۵۱).

در متون عربی قدیم و متون دینی واژه مدیریت نیامده است اما در قرآن به مباحث مختلفی که مرتبط با بحث مدیریت است می‌توان اشاره کرد از جمله انواع مدیریت: مدیریت خود: «تقوی» - «وقایه النفس»، مدیریت خانواده: «قوامیت»، مدیریت گروه، تیم و سازمان: «أمارت»، مدیریت جامعه: «مامت» و مدیریت آیالت: «ولایت» یا «تولیت» (رضوی، ۱۳۹۶: ۱۸-۱۹). همچنین حق مدیریت، درخواست مدیریت، شرایط مدیریت، ضرورت مدیریت، ضعف در مدیریت، مدیران مؤمن، مدیریت اقتصادی، مدیریت انبیاء، مدیریت جامعه دینی، مدیریت در مورچگان، مدیریت ذوالقرنین، مدیریت قوای نظامی، مدیریت مردان، مدیریت ملائکه، مدیریت ناسالم و... (هاشمی رفسنجانی و دیگران، ۱۳۹۳: ج ۲۸: ۸۰-۸۷).

تعاریف بسیار متنوعی از مدیریت شده است که اغلب ناظر بر مدیریت گروهی از انسان‌ها یا تیم و سازمان است. مثلاً گفته شده است که مدیریت یعنی «هنر انجام امور به وسیله دیگران است» (الوانی، ۱۳۸۴: ۱۷) یا اینکه «مدیریت علم و هنر به کارگیری اصول برنامه‌ریزی، سازمان‌دهی، هدایت و کنترل امکانات و فعالیت‌های افراد برای رسیدن به هدف‌های خاص مؤسسه است» (برهانی، ۱۳۸۹: ۴) یا «مدیریت جهت‌دهی به تلاش‌ها و کوشش‌های عده‌ای از

افراد و گروه‌هاست که دارای اعتقادات و ارزش‌های ویژه‌ای بوده و برای رسیدن به هدف‌های مشترک با یکدیگر همکاری و روابط متقابل دارند» (همان) و یا «مدیریت فرایند به کارگیری مؤثر و کارآمد منابع مادی و انسانی در برنامه‌ریزی، سازمان‌دهی بسیج منابع و امکانات هدایت و کنترل است که برای دستیابی به اهداف سازمانی و بر اساس نظام ارزشی مورد قبول صورت می‌گیرد» (رضائیان، ۱۳۸۲: ۶).

همان‌طور که ملاحظه شد در تعاریف فوق در مورد ماهیت مدیریت متفق نیستند و در تعاریف مذکور مدیریت یا هنر است یا علم و یا تلفیقی از علم و هنر یا روش و تکنیک‌های خاص اداره امور، یا جهت‌دهی به تلاش‌ها و کوشش‌ها و یا فرایندی خاص. درحالی که می‌توان گفت مدیریت هم علم است چراکه بخشی از مدیریت را می‌توان از طریق آموزش فراگرفت از جمله روش و تکنیک‌های خاص اداره امور را و همچنین نحوه جهت‌دهی به تلاش‌ها و کوشش‌ها را و هم می‌توان گفت هنر است چراکه که بخشی از آن از طریق آموزش‌های غیررسمی مخصوصاً در دوران شخصیت‌پذیری در نهاد انسان‌ها به وجود می‌آید و بخش دیگرش در حین عمل و با تجربه و همچنین می‌توان گفت مدیریت یک نوع فرایند است چراکه مجموعه‌ای از اعمال ساختاریافته و مرتبط است. بنابراین برخی از تعاریف فقط به بخشی از مدیریت اشاره دارند مثل تعاریفی که آن را فقط هنر یا فقط علم می‌دانند و یا آن را به صرف روش و تکنیک و نحوه جهت‌دهی تعریف کرده‌اند و برخی از تعاریف عام‌تر بوده و تقریباً همه بخش‌های مدیریت را در بر می‌گیرند از جمله تعاریفی که مدیریت را به «علم و هنر» و یا به فرایند تعریف کرده‌اند.

با توجه به مقدمات فوق مقصود ما در این مقال از مدیریت منابع آبی، علم و هنر یا فرایند به کارگیری مؤثر و کارآمد مجموعه از اقدامات (برنامه‌ریزی، سازمان‌دهی، جهت‌دهی، بسیج

منابع و امکانات هدایت و کنترل) است که منجر به حفظ منابع آبی و استفاده بهینه از آن‌ها شود.

پیشینه پژوهش

درباره مدیریت منابع آب مقالات و کتب بسیاری وجود دارد. درباره مدیریت منابع آب در قرآن می‌توان به مقاله کنفرانسی «مدیریت منابع آب از دیدگاه قرآن کریم» نوشته حسین ملکی نژاد و دیگران اشاره کرد که در همایش بین‌المللی دانش سنتی مدیریت منابع آب به سال ۱۳۹۰ منتشر شد. در این مقاله بیشتر به اهمیت آب پرداخته شده است تا مدیریت منابع آبی؛ در مورد مدیریت منابع آبی هم فقط به «صرفه‌جویی آب و مدیریت تقاضا» اشاره کرده است با این استدلال که اولاً منابع آب، ثابت (معین) است (و آن خدایی که از آسمان آبی به قدر و اندازه نازل می‌کند...) و ثانیاً در مصرف آب نباید اسراف کرد. مقاله دیگر «مطالعه و تحلیل نقش مدیریت آب بخش کشاورزی در برون رفت از بحران با تأکید بر آیات قرآن» نوشته معصومه پازکی است که در دوره دوم همایش «پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن و انگاره‌های علوم زیستی» در سال ۱۴۰۰ چاپ شد. این مقاله هم فقط به مدیریت آب در ایران می‌پردازد و در برداشت‌های قرآنی هم فقط به لزوم کنترل برداشت آب‌های زیرزمینی اشاره دارد، بنابراین این مقاله هم از جامعیت کافی برخوردار نیست. و البته هر دو مقاله هیچ اشاره‌ای به اندیشه‌های امام خاتمه‌ای نکرده‌اند.

مدیریت آب در قرآن

۱- نقش نیروی انسانی (تعهد و تخصص)

انسان نباید از نقش واسطه‌ای خود فراتر رود و مثلاً گمان کند که او زارع واقعی است و گیاه را می‌رویاند؛ بلکه او تنها در نقش واسطه عمل می‌کند. (واقعه: ۶۳ و ۶۴؛ روم: ۹)

با این وجود در مدیریت منابع آبی و بلکه در هر موضوع دیگری از جمله کشت و زرع اصولی، افزون بر نقش خداوند، عامل بسیار مهم دیگر همان نقش واسطه‌ای انسان است که به توسعه کشورها و ملت‌ها منجر می‌شود. به این معنا که هرگز با انزوای انسان‌های متخصص و متعهد، توسعه و پیشرفت محقق نخواهد شد. حتی اگر باران و آب کافی باشد، انسان باید به عنوان خلیفه خدا وارد این حوزه شود و نقش خود را به درستی ایفا کند. اگر خداوند زراعت را آفرید و گیاهان را پرورش داد، نباید نقش واسطه‌ای انسان را نادیده گرفت. این بر عهده انسان است که بذرها را روی زمین پاشد و آن را مدیریت کند و اجازه دهد که کشت مطابق با نیازهای غذایی مردم انجام شود. از این رو به نقش عامل انسانی در مدیریت منابع آبی در آیات ۴۶ تا ۴۹ و ۵۵ و ۶۵ و ۸۸ سوره یوسف اشاره شده است که مدیریت موفق حضرت یوسف (علیه السلام) در مدیریت بحران خشکسالی و استفاده بهینه از زمین و منابع آبی جهت فائق آمدن بر بحران خشکسالی را گزارش می‌کند.

پس از اینکه حضرت یوسف (علیه السلام) توانست به درستی ۷ سال خشکسالی پی‌درپی پس از ۷ سال ترسالی پی‌درپی را پیش‌بینی کند (یوسف/۴۶) فرمود: «قَالَ تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَأْبًا فَمَا حَصَدْتُمْ فَذَرُوهُ فِي سُنْبُلِهِ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّا تَأْكُلُونَ؛ یوسف گفت: باید هفت سال متوالی (یا با جدیت تمام) زراعت کنید و هر خرمن را که درو کنید جز کمی که قوت خود می‌سازید همه را با خوشه در انبار ذخیره نمایید» (یوسف: ۴۷).

این که حضرت یوسف (علیه السلام) دستور داد دانه‌ها را در خوشه بگذارند و از پوست جدا نکنند، به این دلیل بود که وقتی دانه در خوشه هست از فساد در امان است و سالم‌تر می‌ماند. یعنی هر چه می‌خواهید برای مصرف غذای خود بکوبید و بقیه را در همان خوشه

نگهداری کنید، زیرا گندم و مانند آن تا زمانی که در خوشه است هرچقدر هم که بگذرد آفات آسیبی به آن نمی‌رساند اما وقتی از خوشه بیرون می‌آید، در برابر حمله آفات آسیب‌پذیر است (طبرسی، ۱۴۰۸ ق: ج ۵: ۳۶۵).

از امام هشتم حضرت رضا (علیه‌السلام) نقل شده است که حضرت یوسف به جمع‌آوری آذوقه پرداخت و در آن هفت سال که فراوانی بود انبارها را پر کرد و چون سال‌های قحطی فرا رسید به فروش آن پرداخت و در سال اول مردم هر چه درهم و دینار (و پول نقد) بود را به یوسف دادند و آذوقه گرفتند تا آنجا که در مصر و اطراف آن درهم و دیناری باقی نماند، جز اینکه همه ملک یوسف شده بود و در سال دوم در مقابل جواهرات و زیورآلات به آن‌ها آذوقه فروخت تا جایی که دیگر زیورآلاتی باقی نماند مگر آنکه همه را به ملکیت یوسف در آمده بود و در سال سوم در برابر چهار پایان و گوسفندان آذوقه به آن‌ها فروخت تا آنجا که دیگر حیوانی نماند جز آنکه همه را به یوسف فروخته بودند و همه در ملک یوسف قرار گرفته بود، و در سال چهارم همه بردگان را به یوسف فروختند و آذوقه گرفتند تا دیگر در مصر غلام و کنیزی باقی نماند که در ملک یوسف نباشد، و سال پنجم خانه و املاک خود را به یوسف دادند و آذوقه خریدند تا آنجا که در مصر و اطراف آن خانه و باغ و ملکی نماند مگر آنکه همه ملک یوسف شده بود، و سال ششم مزرعه‌ها و نهادهای خود را با آذوقه مبادله کردند و دیگر مزرعه و آبی نبود که ملک یوسف نباشد، و سال هفتم خود را به یوسف فروختند و آذوقه خریدند و دیگر برده و آزادی نبود که در ملک یوسف نباشد، و بدین ترتیب هر انسان آزاد و برده و هر چه داشتند همه ملک یوسف شده بود، و مردم گفتند: تاکنون ندیده و نشنیده‌ایم که خداوند چنین ملکی که به یوسف داد به پادشاهی عطا کرده باشد و چنین علم و حکمت و تدبیری به کسی داده باشد. در این وقت یوسف به پادشاه گفت: در این نعمت و سلطنتی که در مصر خدا به من داده چه نظری داری، رأی خود را در این باره بگو که من نظری

در کار آن‌ها جز اصلاحشان نداشته‌ام و آن‌ها را از بلا نجات ندادم که خود بلائی بر آن‌ها باشم و این لطف خدا بود که آن‌ها را به دست من از بلا نجات داد؟ شاه گفت: هر چه صلاح میدانی درباره‌شان انجام ده و رأی همان رأی تو است! یوسف گفت: من خدا را گواه می‌گیرم و تو هم شاهد باش که من همه مردم مصر را آزاد کردم و اموال و غلام و کنیزشان را بدان‌ها بازگرداندم و خاتم پادشاهی و تاج و تخت تو را نیز به تو برمی‌گردانم مشروط بر اینکه جز به روش و طریقه من رفتار نکنی و جز مطابق حکم من حکم نکنی. شاه گفت: این کمال افتخار من است که جز به روش و سیره تو رفتار نکنم و جز بر طبق حکم تو حکمی نکنم، و اگر تو نبودی توانایی بر این کار نداشتم و راهنمای بدان نمی‌شدم و این سلطنت با عزت و شوکت را از برکت تو به دست آوردم و اکنون گواهی می‌دهم که خدایی جز خدای یگانه نیست که شریکی ندارد و تو فرستاده و رسول او هستی و در همین منصبی که تو را منصوب داشتم بمان که در پیش ما همان منزلت و مقام را داری و امین ما هستی. (همان: ۳۷۲-۲۷۳) حضرت یوسف (علیه‌السلام) با انبارداری صحیح از اتلاف گندم‌هایی که آب فراوانی برای تولید آن صرف شده بود جلوگیری کردند پس در واقع کار ایشان مدیریت منابع آبی در شرایط بحران خشکسالی است که نتیجه نهایی آن علاوه بر نجات مردم از خشکسالی و مرگ، مسلمان شدن مردم مصر و پادشاه آن کشور بود.

نکته مهم در داستان حضرت یوسف این است که ایشان در فرصت قبل از خشکسالی به‌طور عمد به کشت گندم پرداخت، چراکه یک محصول اساسی است و کمبود آن موجب بحران خواهد شد. امام خامنه‌ای هم به این نکته توجه داشته و نسبت به کشت محصولات اساسی مثل گندم، دانه‌های روغنی، گیاهان دارویی و علوفه (بیانات در ارتباط تصویری با مجموعه‌های تولیدی، ۱۷/۰۲/۱۳۹۹، <https://khl.ink/f/45517>) تأکید دارند.

یکی از درس‌هایی که از داستان حضرت یوسف (علیه‌السلام) می‌توان گرفت این است که مدیریت آب باید بر عهده دولت باشد و نه بخش‌هایی خصوصی تا منافع همه مردم تأمین شود نه یک عده خاص همچنین بخش دولتی می‌بایست در شرایط بحرانی از تولید تا برداشت تا توزیع و مصرف، بر کشاورزی جامعه مدیریت و نظارت کند و این کار به کسانی سپرده شود که امانت‌دار و عالم و آگاه به مسائل مدیریتی و اقتصادی و به عبارت دیگر متخصص و متعهد باشند.

۲- تلاش جهادی

تلاش جهادی عامل دیگری است که لازمه توسعه و رونق همه‌جانبه از جمله در مدیریت منابع آبی، کشاورزی، صنعت، ورزش، تعلیم و تربیت و... است چراکه تنها به کار معمولی نمی‌توان به این امور دست یافت. جامعه‌ای که خواهان شکوفایی و ایجاد تمدنی است، باید به تلاش مضاعف و کار چند برابر و جهادی و فراتر از کار معمولی تن دهد و تنبلی و کم‌کاری را کنار بگذارد از این رو خداوند متعال در آیه ۴۷ از زبان حضرت یوسف (علیه‌السلام) به این مهم متذکر می‌شود که رهایی از بحران آب، مشکلات اقتصادی و تنگناهای معیشتی و دستیابی به رشد و شکوفایی اقتصادی و زراعی زمانی تحقق می‌یابد که جامعه فراتر از کار معمولی به کار مضاعف تن در دهد: *قَالَ تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَأْبًا*؛ یوسف گفت: باید هفت سال با جدیت تمام زراعت کنید» (یوسف: ۴۷) مفسران با اشاره به واژه «دأبا» بر این باورند که مراد حضرت یوسف (علیه‌السلام) از کار، تنها کار معمولی نیست، بلکه جدیت و تلاش مضاعف و چند برابر است که در عصر حاضر از آن به تلاش جهادی تعبیر می‌شود (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۷: ۱۵۳؛ طبرسی، ۱۴۰۸ ق، ج ۵: ۳۶۴ طبرانی، ۲۰۰۸ م، ج ۳: ۴۸۹؛ موسوی سبزواری ۱۴۰۹ ق، ج ۵: ۹۸).

تهیه کردم و به حضور حضرتش رساندم.. او وقف‌نامه را این چنین نوشت: «بسم الله الرحمن الرحيم. این دو باغ را بنده خدا، علی امیر مؤمنان، وقف کرد. نام این دو باغ، «بونیزر» و «بغیعه» است، تا محصول آن وقف فقراى مردم مدینه و مسافران در مانده شود، تا با وقف این دو باغ، علی چهره‌اش را از گرمای آتش دوزخ و قیامت حفظ کند. این دو باغ فروخته نشوند و به کسی بخشیده نشوند تا خداوند، که خیر الوارثین است، آن را به ارث ببرد (یعنی تا قیامت وقف باشد)، مگر اینکه حسن و حسین به این دو باغ نیاز داشته باشند که در این صورت این دو باغ برای حسن و حسین، نه برای دیگران طلق و آزاد باشد.» نقل شده است: امام حسین (علیه السلام) مقروض شد. معاویه دویست هزار دینار برای امام حسین (علیه السلام) فرستاد که چشمه ابونیزر را به دویست هزار دینار بفروشد. امام حسین (علیه السلام) قبول نکردند و فرمودند: «پدرم این دو چشمه و باغ را وقف کرده است تا در روز قیامت صورتش از گرمای آتش دوزخ محفوظ بماند. بنابراین به هیچ قیمتی آن را نمی‌فروشم» (یاقوت حموی، بی تا، ج ۴: ۱۷۵-۱۷۶).

امام خامنه‌ای هم معتقدند که جز با کار و مدیریت جهادی بن‌بست‌ها نمی‌شکنند: «ما جز با کار جهادی و کار انقلابی نخواهیم توانست این کشور را به سامان برسانیم. در همه بخش‌ها، کمر بسته بودن مثل یک جهادگر لازم است؛ این اگر بود، کارها راه می‌افتد؛ این اگر بود، بن‌بست‌ها باز می‌شود، شکافته می‌شود؛ [یعنی] کار فراوان، پُرحجم و با کیفیت و مجاهدانه و انقلابی» (بیانات در دیدار کارگران، ۱۰/۰۲/۱۳۹۶، <https://khl.ink/f/۴۳۲۴۵>)؛ در جایی دیگر می‌فرمایند: «ما هر جا انقلابی عمل کردیم پیش رفتیم و هر جا از انقلابی‌گری و حرکت جهادی غفلت کردیم، عقب ماندیم و ناکام شدیم؛ این یک واقعیتی است» (بیانات در مراسم بیست و هفتمین سالگرد رحلت امام خمینی (رحمه الله)، ۱۴/۰۳/۱۳۹۵، <https://khl.ink/f/۳۳۲۵۹>).

۳. مکانیزاسیون و استفاده از روش‌های علمی نوین

مدیریت صحیح آب و استفاده بهینه از آن می‌تواند تأثیر شگرفی در رونق و توسعه کشاورزی داشته باشد از این رو در هر عصر و زمانه‌ای روش‌هایی برای استفاده آسان‌تر و بهتر از آب در میان اقوام و ملل مختلف پدید آمده است که موجب رونق کشاورزی و توسعه آن شده است مثلاً در آیه ۷۱ سوره بقره به استفاده یهودیان از گاو برای آبیاری زمین‌های کشاورزی (به صورت استخراج آب از چاه یا حمل و نقل آب پای درختان و مزارع) اشاره می‌شود: «إِنَّهَا بَقْرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْأَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ».

خداوند در آیاتی مانند آیات ۱۲ و ۱۳ سوره سبا گزارشی از حکومت حضرت سلیمان (علیه السلام) می‌دهد که صنعت گران را به تولید کالاهای رفاهی و رونق اقتصادی و تمدنی تشویق می‌کرد. در این گزارش آمده است که ایشان با بهره‌گیری از علم خود و سایر صاحبان علم و کتاب، به فناوری‌های نوین تشویق و ترغیب می‌کردند. از جمله می‌توان به تولید شیشه و آب‌نما اشاره کرد که حتی برای زیباسازی محیط و معماری و دیگر سازه‌های تمدنی از آن استفاده کرد. او از طرح آب‌نما در کاخ خود استفاده کرد و با استفاده از شیشه، نه‌ری را در زیر محیط خانه خود ایجاد کرد که حتی ملکه سبا را با آن تمدن پیشرفته خود شگفت‌زده کرد. (نمل: ۴۴) بنابراین آن حضرت سعی می‌کند نظارت خود را در همه زمینه‌ها گسترش دهد و از آن در تولید و بهینه‌سازی اقتصاد استفاده کند.

امام خمینه‌ای هم به استفاده از تکنولوژی‌های نوین توجه ویژه داشته و مخصوصاً در امر مدیریت منابع آب کشاورزی پیشنهادهای بسیار ارزنده و راهگشایی را به مسئولین ارائه کرده‌اند. مثلاً ایشان بر کشت گلخانه‌ای (بیانات در دیدار تولیدکنندگان و فعالان اقتصادی، ۱۴۰۰/۱۱/۱۰، <https://khl.ink/f/49494>)، پرورش آبزیان (که علاوه بر استفاده بهینه از آب کشاورزی، کود و مواد عالی به آب اضافه می‌شود و درعین حال گوشت تولید می‌شود)؛

بهره‌گیری از آبیاری مدرن و تبدیل آب دریا به آب شیرین از طریق انرژی هسته‌ای (بیانات در دیدار مداحان اهل بیت علیهم السلام، ۱۳۹۴/۰۱/۲۰، <https://khl.ink/f/29415>) تأکید دارند. همچنین ایشان در این راستا به آبخیزداری و آبخوان‌داری (پر کردن سفره‌های آب زیرزمینی با نفوذ دادن آب باران در زمین) بیانات در ارتباط تصویری با مجموعه‌های تولیدی، ۱۳۹۹/۰۲/۱۷، <https://khl.ink/f/45517>)، سدسازی (بازدید رهبر انقلاب از سد مخزنی شهید رجایی، ۱۳۷۴/۰۷/۲۴، <https://khl.ink/f/12240>) و حفر چاه (بیانات در دیدار قضات هیئت‌های هفت نفره واگذاری زمین، ۱۳۷۰/۰۸/۰۶، <https://khl.ink/f/2506>) توصیه نموده‌اند که در این بین آبخیزداری، آبخوان‌داری و سدسازی علاوه بر اینکه سفره‌های آب زیرزمینی را پر از آب می‌کند می‌تواند منجر به استفاده مستقیم از آب باران و آب‌های یله و سیلاب‌ها باشد.

۴. جلوگیری از اسراف

استفاده درست و بهینه از نعمات الهی و لزوم خودداری از اسراف یکی از دستورات مؤکد قرآن کریم است: «كُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ»؛ بخورید و بیاشامید و اسراف نکنید، که خدا مسرفان را دوست نمی‌دارد. (اعراف: ۳۱). نکته قابل توجه درباره آیه این است که اسراف غذا هم در واقع اسراف آب است چراکه برای تهیه و تولید هر غذایی آب بسیار زیادی چه به صورت طبیعی و چه توسط انسان‌ها مصرف شده است از این رو پیشوایان دین نسبت به اسراف کمترین مقدار از آب و غذا بسیار حساس بودند. روزی حسن بصری خدمت امیرالمؤمنین (علیه السلام) کنار شط فرات بود ظرفی را آب نموده آشامید بقیه آن را روی زمین ریخت. حضرت علی (علیه السلام) فرمود در این کار اسراف نمودی زیرا آب را بر زمین ریختی و بر روی آب ریختی... (الجزائری، ۱۴۲۹ ق، ج ۲: ۲۰۱). حضرت امام صادق (علیه السلام) هم در این باره فرمود: «میانه‌روی، کاری است که خداوند آن را دوست دارد و اسراف، کاری است

که خداوند دشمن دارد، حتی [مثل] دور انداختن هسته خرما؛ چراکه آن نیز برای کاری شایسته است، و حتی [مثل] ریختن ته مانده آبی که نوشیده‌ای!» (کلینی، ۱۴۰۷، ق، ج ۴: ۵۲؛ ابن بابویه، ۱۴۰۶، ق: ۱۸۶) مقام معظم رهبری در توضیح این آیه با اشاره به یک روایت می‌فرماید: «در روایت دارد که کسی میوه‌ای را خورد و نیمی از میوه ماند، آن را دور انداخت. امام (علیه‌السلام) به او نهیب زد که اسراف کردی؛ چرا انداختی؟ در روایات ما هست که از دانه خرما استفاده کنید. (ابن حیون، ۱۳۸۵، ق، ج ۲: ۱۱۵) تا این حد! خرده‌های نان را استفاده کنید. آن وقت در هتل‌ها میهمانی درست کنند و به یک عده‌ای میهمانی بدهند؛ بعد هر چه که غذا ماند، به بهانه اینکه بهداشتی نیست، توی سطل آشغال بریزند! این مناسب یک جامعه اسلامی است؟ این جور می‌شود به عدالت رسید؟ باید خودمان را اصلاح کنیم. باید الگوی مصرف جامعه و کشور اصلاح شود.» (بیانات در دیدار زائران و مجاوران بارگاه حضرت علی بن موسی الرضا، ۱/۱/۱۳۸۸، ۰۱/۰۱/۶۰۸۲، <https://khl.ink/f/6082>).

درجایی دیگر ایشان با اشاره به اسراف در آب کشاورزی می‌فرمایند: «یکی از موارد اسراف، اسراف در آب است؛ نه فقط آبی که مصرف شرب در خانه‌ها می‌شود، نوع آبیاری کشاورزی ما هم یک نوع مسرفانه است و آب را هدر می‌دهیم. وظیفه مسئولین و دست‌اندرکاران این بخش است که به این مسئله به‌طور ویژه توجه کنند! پس به مسئله اسراف - هم در مسئله آب و هم در مسائل دیگر - باید با اهمیت نگاه کنند.» (بیانات در دیدار مردم شیراز، ۱۱/۰۲/۱۳۸۷، ۱۱/۰۲/۳۴۲۷، <https://khl.ink/f/3427>).

۵. برداشت صحیح از منابع آب زیرزمینی

خداوند متعال در قرآن می‌فرماید که «ما بنی اسرائیل را به دوازده قبیله که هر یک امتی بودند، تقسیم کردیم، و به موسی هنگامی که قومش از او درخواست آب کردند، وحی نمودیم

که عصایت را بر این سنگ بزن؛ در نتیجه دوازده چشمه از آن جوشید؛ هر گروهی چشمه ویژه خود را شناخت» (اعراف: ۱۶۰). حضرت موسی (علیه السلام) از طریق معجره موجب دسترسی بنی اسرائیل به آبهای زیرزمینی شدند. حفر چاه‌ها توسط امیر مومنان (علیه السلام) و وقف آنها را هم می‌توان در این راستا قرار داد. توصیه‌ها و بیانات امام خامنه‌ای نسبت به آبخیزداری و آبخوان‌داری (بیانات در ارتباط تصویری با مجموعه‌های تولیدی، ۱۷/۰۲/۱۳۹۹، <https://khl.ink/f/45517>)، سد سازی (بازدید رهبر انقلاب از سد مخزنی شهید رجایی، <https://khl.ink/f/12240>، ۲۴/۰۷/۱۳۷۴) و حفر چاه (بیانات در دیدار قضات هیئت‌های هفت‌نفره واگذاری زمین، <https://khl.ink/f/2506>، ۰۶/۰۸/۱۳۷۰) در راستای بهره‌برداری از منابع آب زیرزمینی می‌توان ارزیابی نمود.

اما قرآن کریم در این آیه بر این نکته تأکید می‌کند که جهت کنترل منابع آب به‌ویژه منابع آب زیرزمینی بایستی شفافیت وجود داشته و سهم هر فرد یا گروه کاملاً مشخص باشد از آنجایی که منابع آب زیرزمینی به صورت مشترک بوده و مالکیت بردار نیستند، این تقسیم مالکیت تنها بایستی بر روی زمین صورت بگیرد به عبارت دیگر نمی‌توان سهم آب هر گروه یا فرد را در زیرزمین از هم جدا نمود. در این خصوص مسیر خروجی تمام بهره‌وران باید به صورت واحد در نظر گرفته و بر روی زمین تقسیم آب صورت گیرد. در صورتی که هر بهره‌بردار به‌طور جداگانه مسیری تعریف شده به منبع داشته باشد ممکن است برداشت بی‌رویه صورت گیرد چنانچه این مسئله در مورد بهره‌برداری از چاه‌های آب برداشت از سفره‌های زیرزمینی اتفاق افتاده است. این در حالی است که در صورت مشترک بودن شاه‌رگ اصلی متصل به منبع کنترل آن توسط دولت آسان‌تر خواهد بود. سپس تقسیم آب از یک منبع روی زمین صورت می‌گیرد؛ منبعی که ارتباط آن با منبع اصلی کاملاً کنترل شده و لذا امکان ورود بیشتر از حد از منبع اصلی به منبع روی زمین وجود ندارد. بدین ترتیب خطر تخریب منابع آب

زیرزمینی حل می‌شود. با این وجود، نحوه تقسیم آب منبع روی زمین نیز مسئله دیگری است که قرآن به آن پاسخ داده است.

در تقسیم آب منبع آب روی زمین، فرد مورد ملاک نیست به عبارت دیگر برای جلوگیری از هزینه‌های اضافه در تقسیم آب بین افراد زیاد آب بین اقوام تقسیم شود واضح است که اقوام مختلف آب را بین اعضای خود تقسیم می‌کنند این مسئله علاوه بر کاهش هزینه‌ها، مشکلات تقسیم آب و نزاع‌های معمول در این خصوص را کاهش می‌دهد. با این الگو به خوبی می‌توان در برداشت آب از منابع زیرزمینی را کنترل کرد. در این زمینه در مناطقی که امکانش وجود دارد می‌توان در عوض واگذاری چاه‌ها به افراد، مجموع آب چند چاه را در یک مخزن بزرگ ذخیره نموده و تقسیم آب از محل ذخیره آب صورت پذیرد. در چنین شرایطی مدیریت و اداره برداشت آب از چاه‌ها بر عهده دولت باید باشد تا برداشت بیشتر از سهم توسط افراد از بین برود. نکته دیگری که می‌تواند در این تقسیم آب با دیده مثبت بدان نگریسته شود، تقسیم آب از منبع سطحی است. واضح است که در چنین شرایطی برداشت بیشتر از سهم هر فرد یا گروهی به طور مستقیم و در آن واحد بر برداشت افراد یا گروه‌های دیگر مؤثر است لذا هرگز چنین اجازه‌ای به او داده نمی‌شود این در حالی است که تأثیر برداشت بی‌رویه افراد از سفره‌های زیرزمینی بر افراد دیگر با وقفه زمانی صورت گرفته و در کوتاه مدت ناملموس است. لذا افراد خود را در رابطه با رفتار دیگران کمتر مسئول دانسته و کمتر برداشت‌های بی‌رویه آن‌ها را مؤثر در سهم خود می‌دانند. این در حالی است در برداشت از ذخیره روی زمینی امکان برداشت بی‌رویه یک فرد وجود ندارد مگر اینکه دیگری کمتر برداشت کند. همچنین در حالت ذخیره روی زمینی امکان افزایش سهم به هیچ وجه وجود ندارد این در حالی است که برای چاه‌های خصوصی این مسئله از طریق کف شکنی جابجایی و گالری زنی وجود دارد. بنابراین کشاورزان تنها راه افزایش درآمد را افزایش بهره‌وری آب و استفاده از آب در دسترس

می‌دانند که در نهایت بهره‌برداری پایدار از منابع آب همراه با بهره‌وری بالای آب تضمین می‌گردد (پازکی، ۱۴۰۰: ۳۹-۴۰) همچنین از این آیه می‌توان به عدالت در استفاده از منابع آب پی برد و اینکه نباید به گونه‌ای عمل کرد که سهم یک قوم یا منطقه کم شود و به مناطق دیگر داده شود.

۶. توجه به کشت دیم و آب باران

بارندگی و آب باران از جمله عوامل توسعه کشاورزی است که در آیات قرآن به آن اشاره شده است (حج: ۵؛ ۶۳ و ق: ۹؛ حدید: ۲۰) زیرا بارندگی، مهم‌ترین منبع تأمین آب شیرین است. زمانی ارزش باران و بارندگی را بیشتر درک می‌کنیم که بدانیم که آب باران دارای خواص بسیاری برای کشاورزی است، چراکه باعث شستشوی املاح مضر سطح خاک می‌شود، به هیچ‌گونه مواد مضر همراه خود ندارد، عناصر ضروری در خاک را برای رشد گیاهان آزاد می‌کند، املاح همراه باران در حکم تغذیه کامل برای زراعت است و از همه مهم‌تر اینکه استفاده از آن هیچ هزینه‌ای ندارد از این رو قرآن از آب باران به عنوان: «مبارکاً»، آب پربرکت یاد کرده است که موجب رویدن باغ‌ها و غلات می‌شود. (ق: ۹) حضرت امام صادق (علیه‌السلام) درباره برکات آب باران به مفضل می‌فرماید: «درست دقت کن چگونه باران بر زمین فرومی‌ریزد، خداوند آن را از بالا فرو می‌فرستد، تا زمین‌های سخت و سفت نرم شود و سیراب گردد؛ و اگر از یکسو می‌آمد بر مواضع بلند مسلط نمی‌شد، و زراعت کم می‌گشت. بعلاوه ریزش باران هزینه زیاد آبیاری را از دوش بسیاری از مردم برمی‌دارد، و نزاع‌ها و کشمکش‌های ناشی از تقسیم آب و اجحاف زورمندان بر ضعفاء را از بین می‌برد. خداوند آن را به صورت قطرات ریز فرو می‌فرستد؛ تا آهسته در زمین فرو رود، و آن را سیراب کند، و اگر آن را به صورت جریان سریع نازل می‌کرد در زمین فرو نمی‌رفت؛ بلکه زراعت‌ها را در هم

می‌کوبید. بعلاوه نزول باران هوا را مرطوب، پوست بدن را نرم، آلودگی هوا را برطرف، بیماری ناشی از آن را نابود، و درختان و زراعت‌ها را شستشو داده و از بیماری مصون می‌دارد» (مفضل، بی‌تا: ۱۴۹-۱۵۰) از این رو امام خامنه‌ای هم بر کشت دیم مخصوصاً در مورد تولید گندم تأکید دارند. (تأکید مقام معظم رهبری بر اهمیت کشت دیم، ۱۴۰۱/۱۱/۱۹، <https://www.iribnews.ir/۰۰FiSE>).

نتیجه‌گیری

پس از تبیین اهمیت کشاورزی و مدیریت منابع آبی به آیاتی که مرتبط با مدیریت منابع آبی است پرداخته شد از جمله آیاتی که بر نقش مهم نیروی انسانی (تخصص و تعهد)، تلاش جهادی، مکانیزاسیون و استفاده از روش‌های علمی و جدید، برداشت از منابع آب زیرزمینی، جلوگیری از اسراف و کشت دیم و استفاده مستقیم از باران تأکید دارند. امام خامنه‌ای هم به این موضوع نهایت توجه را داشته و برای مدیریت بهتر آب و استفاده بهینه از آن پیشنهادهایی ارزشمند ارائه فرموده‌اند از جمله: کشت گلخانه‌ای، کشت دیم، کشت محصولات اساسی مثل گندم، دانه‌های روغنی، گیاهان دارویی و علوفه، پرورش آبزیان؛ بهره‌گیری از آبیاری مدرن، آبخیزداری و آبخوان‌داری، سدسازی، حفر چاه، تبدیل آب دریا به آب شیرین از طریق انرژی هسته‌ای، لزوم خودداری از اسراف آب و صرفه‌جویی در مصرف آن که هر کدام از این‌ها را می‌توان به آیات قرآن مستند نمود.

نکته مهم دیگری که در این مقاله با توجه به آیات قرآن بدان دست یافتیم این است که مدیریت کلان منابع آبی باید در دست دولت باشد تا اینکه این سرمایه عمومی مورد دستبرد و استفاده بی‌رویه افراد خاصی قرار نگیرد.

منابع

*قرآن کریم

۱. ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی، ۱۳۸۵ ق، دعائم الإسلام، محقق / مصحح: فیضی، آصف، ۲ جلد، قم، مؤسسه آل‌البیت (علیهم‌السلام)، چاپ دوم.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، چاپ دوم، دار الشریف الرضی للنشر، قم، ۱۴۰۶ ق.
۳. برهانی، بهاء‌الدین، ۱۳۸۹، سازمان و مدیریت: رشته حسابداری بازرگانی گروه تحصیلی اداری مالی، تهران، شرکت چاپ و نشر کتابهای درسی ایران، چاپ اول.
۴. پاک‌کی، معصومه، ۱۳۹۹، «مطالعه و تحلیل نقش مدیریت آب بخش کشاورزی در برون رفت از بحران با تأکید بر آیات قرآن»، همایش پژوهشهای میان رشته‌ای قرآن و انگاره‌های علوم زیستی؛ دوره ۲؛ ۲۸/۰۷/۱۴۰۰ - صص ۳۴-۴۳:
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/۱۹۰۲۲۲۹>
۵. الجزائری، السید نعمه الله، ۱۴۲۹ ق، الأنوار النعمانیة، ۴ جلد، بیروت، دار القاری، الطبعة الاولى.
۶. الجعفی، المفضل بن عمر، (مفضل)، بی تا، توحید المفضل، قم، مکتبه‌الداعیه، الطبعة ۳.
۷. الحموی الرومی البغدادی، الامام شهاب‌الدین اَبی عبد الله یاقوت بن عبد الله (یاقوت حموی)، بی تا، معجم البلدان، بیروت - لبنان، دار احیاء التراث العربی، بی جا.
۸. خامنه‌ای، سید علی، پایگاه اطلاع رسانی، <https://farsi.khamenei.ir/>.
۹. خامه‌یار، احمد، ۱۳۹۶، «اماکن منسوب به امام علی (علیه‌السلام) در حجاز»، میقات حج، دوره ۲۵، شماره ۱۰۰، شهریور ۱۳۹۶ صص ۸۱-۹۹.
۱۰. خبرگزاری صدا و سیما، تأکید مقام معظم رهبری بر اهمیت کشت دیم، <https://www.iribnews.ir/۰۰FiSE>، تاریخ مشاهده ۱۴۰۲/۷/۲۲.

۱۱. دهخدا، علی اکبر؛ معین، محمد؛ احمدی گیوی، حسن؛ شهیدی، سیدجعفر، ۱۳۹۰، لغت‌نامه دهخدا، ۲ جلد، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم.
۱۲. الراغب الأصفهانی، أبوالقاسم الحسین بن محمد، ۱۴۱۲ ق، المفردات فی غریب القرآن، المحقق: صفوان عدنان الداودی، دمشق و بیروت، دارالقلم و الدارالشامیه، چاپ اول،
۱۳. رضائیان، علی، ۱۳۸۲، اصول مدیریت، تهران، سمت، چاپ چهاردهم.
۱۴. رضوی، مرتضی، ۱۳۹۶، اسلام و مبانی مدیریت، قم، دارالبشیر، بی‌چاپ.
۱۵. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر، ۱۴۲۱ ق، الإیتقان فی علوم القرآن، محقق: زمزلی، فواز احمد، ۲ جلد، بیروت، دار الکتب العربی، چاپ دوم.
۱۶. شرتونی، سعید، ۱۳۷۴-۱۴۱۶، أقرب الموارد فی فصیح العربیة و الشوارد، ۵ جلد، تهران، منظمه الاوقاف و الشؤون الخیریة، دار الأسوة للطباعة و النشر.
۱۷. طبرانی، سلیمان بن احمد، ۲۰۰۸ م، التفسیر الکبیر: تفسیر القرآن العظیم (الطبرانی)، اردن- اربد، دار الکتب الثقافی، چاپ اول.
۱۸. طبرسی، فضل بن حسن، ۱۴۰۸ ق، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، مصححین: رسولی، هاشم و یزدی طباطبایی، فضل‌الله، بیروت، دار المعرفه، چاپ دوم.
۱۹. فخر رازی، محمد بن عمر، ۱۴۲۰ ق یا ۱۹۹۹ م، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، ۳۲ جلد، بیروت، مکتب تحقیق دار احیاء التراث العربی، چاپ سوم.
۲۰. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، ۱۴۱۵-۱۹۹۵، القاموس المحیط، ۴ جلد، بیروت، دار الکتب العلمیة، بی‌چاپ.
۲۱. قرطبی، محمد بن احمد، ۱۳۶۴ ش، الجامع لأحكام القرآن، ۲۰ جلد، تهران، ناصر خسرو، چاپ اول.
۲۲. القزوینی الرازی، أبوالحسین أحمد بن فارس بن زکریاء (ابن فارس)، ۱۳۹۹ ق - ۱۹۷۹ م، معجم مقاییس اللغة، المحقق: عبد السلام محمد هارون، ۶ جلد، بیروت، دارالفکر، بی‌چاپ.
۲۳. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، الکافی (ط- الإسلامیة)، محقق-مصحح: غفاری علی اکبر و آخوندی، محمد، ۸ جلد، چاپ چهارم، دار الکتب الإسلامیة، تهران، ۱۴۰۷ ق.

۲۴. موسوی سبزواری، عبدالاعلی، ۱۴۰۹ ق، مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن (سبزواری)، ۱۱ جلد، بی جا، بی جا.
۲۵. نجار، محمد علی، مصطفی، ابراهیم، زیات، احمد حسن، و عبدالقادر، حامد، ۱۹۸۹، المعجم الوسیط، ۲ جلد، استانبول، دار الدعوة، بی جا.
۲۶. نفیسی، علی اکبر، و فروغی، محمد علی، بی تا، فرهنگ نفیسی، ۵ جلد، تهران، خیام، بی جا.
۲۷. هاشمی رفسنجانی و دیگران، ۱۳۹۳، ۳۳ جلد، قم، بوستان کتاب، بی جا.
۲۸. الوانی، سیدمهدی، ۱۳۸۴، مدیریت عمومی، نشر نی، تهران، ویراست دوم، چاپ ۲۴.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

References

*The Holy Qur'an

۱. Ibn Hayyun, Nu'man ibn Muhammad al-Maghribi, ۱۳۸۵ AH, *Da'a'im al-Islam*, edited/corrected by: Fayzi, Asif, ۲ vols., Qom: Muassasat Al al-Bayt (peace be upon them), ۲nd ed.
۲. Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali, *Thawab al-A'mal wa Uqub al-A'mal*, ۲nd ed., Qom: Dar al-Sharif al-Rida lil-Nashr, ۱۴۰۶ AH.
۳. Barahani, Baha al-Din, ۱۳۸۹, *Organization and Management: Commercial Accounting Discipline, Administrative and Financial Academic Group*, Tehran: Iran Textbook Printing and Publishing Company, ۱st ed.
۴. Pazoki, Masoumeh, ۱۳۹۹, "Study and Analysis of the Role of Agricultural Water Management in Overcoming Crises with Emphasis on Quranic Verses," Interdisciplinary Research Conference on Quran and Biological Sciences Concepts; Period ۲; ۱۴۰۰/۰۷/۲۸ - pp. ۳۴-۴۳:
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/۱۹۰۲۲۲۹>
۵. al-Jaza'iri, al-Sayyid Ni'mat Allah, ۱۴۲۹ AH, *Al-Anwar al-Nu'maniyyah*, ۴ vols., Beirut: Dar al-Qari, ۱st ed.
۶. al-Ja'fi, al-Mufaddal ibn Umar (al-Mufaddal), n.d., *Tawhid al-Mufaddal*, Qom: Maktabat al-Dawari, ۳rd ed.
۷. al-Hamawi al-Rumi al-Baghdadi, Imam Shihab al-Din Abi Abd Allah Yaqut ibn Abd Allah (Yaqut al-Hamawi), n.d., *Mu'jam al-Buldan*, Beirut-Lebanon: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi, n.p.
۸. Khamenei, Seyyed Ali, Information Base, <https://farsi.khamenei.ir/>.

۹. Khomeini, Ahmad, ۱۳۹۶, "Places Attributed to Imam Ali (peace be upon him) in Hijaz," *Miqat Hajj*, Period ۲۵, No. ۱۰۰, Shahrivar ۱۳۹۶, pp. ۸۱-۹۹.
۱۰. Islamic Republic of Iran Broadcasting News Agency, "Emphasis by the Supreme Leader on the Importance of Rain-Fed Farming," <https://www.iribnews.ir/۰۰FiSE>, accessed ۲۲/۷/۱۴۰۲.
۱۱. Dehkhoda, Ali Akbar; Mu'in, Mohammad; Ahmadi Guyi, Hasan; Shahidi, Seyyed Ja'far, ۱۳۹۰, *Loghatnameh Dehkhoda*, ۲ vols., Tehran: University of Tehran Publications, ۲nd ed.
۱۲. al-Raghib al-Isfahani, Abu al-Qasim al-Husayn ibn Muhammad, ۱۴۱۲ AH, *Mufradat fi Gharib al-Quran*, edited by: Safwan Adnan al-Dawudi, Damascus and Beirut: Dar al-Qalam and al-Dar al-Shamiyyah, ۱st ed.
۱۳. Rezaian, Ali, ۱۳۸۲, *Principles of Management*, Tehran: SAMT, ۱۴th ed.
۱۴. Razavi, Morteza, ۱۳۹۶, *Islam and Management Foundations*, Qom: Dar al-Bashir, n.p.
۱۵. Suyuti, Abd al-Rahman ibn Abi Bakr, ۱۴۲۱ AH, *Al-Itqan fi Ulum al-Quran*, edited by: Zumrli, Fawaz Ahmad, ۲ vols., Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi, ۲nd ed.
۱۶. Shartuni, Saeid, ۱۳۷۴-۱۴۱۶, *Aqrab al-Mawarid fi Fusuh al-Arabiyyah wa al-Shawariq*, ۵ vols., Tehran: Organization of Endowments and Charitable Affairs, Dar al-Asweh lil-Tiba'ah wa al-Nashr.
۱۷. Tabarani, Sulayman ibn Ahmad, ۲۰۰۸ AD, *Al-Tafsir al-Kabir: Tafsir al-Quran al-Azim (al-Tabarani)*, Jordan-Irbid: Dar al-Kitab al-Thaqafi, ۱st ed.
۱۸. Tabarsi, Fadl ibn Hasan, ۱۴۰۸ AH, *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Quran*, corrected by: Rasuli, Hashem, and Yazd Tabataba'i, Fadl-Allah, Beirut: Dar al-Ma'rifah, ۲nd ed.

۱۹. Fakhr Razi, Muhammad ibn Umar, ۱۴۲۰ AH or ۱۹۹۹ AD, *Al-Tafsir al-Kabir (Mafatih al-Ghayb)*, ۳۲ vols., Beirut: Maktab Tahqiq Dar Ihya' al-Turath al-Arabi, ۳rd ed.
۲۰. Firuzabadi, Muhammad ibn Ya'qub, ۱۴۱۵-۱۹۹۵, *Al-Qamus al-Muhit*, ۴ vols., Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, n.p.
۲۱. Qurtubi, Muhammad ibn Ahmad, ۱۳۶۴ SH, *Al-Jami' li-Ahkam al-Quran*, ۲۰ vols., Tehran: Nasser Khosrow, ۱st ed.
۲۲. al-Qazwini al-Razi, Abu al-Husayn Ahmad ibn Faris ibn Zakariya (Ibn Faris), ۱۳۹۹ AH - ۱۹۷۹ AD, *Mu'jam Maqayis al-Lughah*, edited by: Abd al-Salam Muhammad Harun, ۶ vols., Beirut: Dar al-Fikr, n.p.
۲۳. Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub ibn Ishaq, *Al-Kafi* (Islamic ed.), edited/corrected by: Ghaffari, Ali Akbar, and Akhundi, Muhammad, ۸ vols., ۴th ed., Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, ۱۴۰۷ AH.
۲۴. Musawi Sabzawari, Abd al-Ali, ۱۴۰۹ AH, *Mawaqib al-Rahman fi Tafsir al-Quran (Sabzawari)*, ۱۱ vols., n.p., n.p.
۲۵. Najjar, Muhammad Ali, Mustafa, Ibrahim, Ziyat, Ahmad Hasan, and Abd al-Qadir, Hamid, ۱۹۸۹, *Al-Mu'jam al-Wasit*, ۲ vols., Istanbul: Dar al-Da'wah, n.p.
۲۶. Nafisi, Ali Akbar, and Furughi, Muhammad Ali, n.d., *Farhang-e Nafisi*, ۵ vols., Tehran: Khayyam, n.p.
۲۷. Hashemi Rafsanjani and others, ۱۳۹۳, ۳۳ vols., Qom: Bustan-e Ketab, n.p.
۲۸. Alvani, Seyyed Mehdi, ۱۳۸۴, *Public Management*, Nashr-e Ney, Tehran, ۲nd revision, ۲۴th ed. Tantawi Jawhari, M. (n.d.). *Al-Jawahir fi Tafsir al-Qur'an al-Karim* (The Jewels in the Interpretation of the Noble Qur'an). Beirut: Dar al-Fi.